

# МОДЕЛЮВАННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

*В.Й. Горобець, канд. філол. наук*

## ОСНОВИ СКЛАДОПОДІЛУ І СИНТАГМАТИЧНОГО ЧЛЕНУВАННЯ РУКОПИСНОГО ТЕКСТУ XVII-XVIII СТ.

*Аналіз знаків переносу та пунктуації дає змогу простежити спадкоємні традиції у складоподілі та синтагматичному членуванні рукописних текстів XVI – XVIII ст.*

*By means of analysis of hyphenation and punctuation marks, the author traces continuity of tradition in syllabic and syntagmatic segmentation in the written texts of the 17 – 18 ct.*

Аналіз знаків переносу та пунктуації дає змогу простежити спадкоємні традиції у складоподілі та синтагматичному членуванні рукописних текстів XVII-XVIII ст. Виявлені знаки переносу (дефіс чи за традицією – подвійний дефіс) в рукописному нотатнику (діаріуші), що ведений упродовж 1773 – 1777 р. красноколядинським священнослужителем з Прилуцького полку (ім'я автора невідоме)<sup>1</sup> під час неодноразових виїздів до Київської консисторії, видаються вельми важливими для з'ясування закономірностей складоподілу, який ліг в основу правил переносу слів з одного рядка в інший. Високий рівень грамотності записів засвідчує вишкіл досвідченого автора у синтагматичному членуванні різних типів речення, зокрема складного, яке подекуди ще тяжіло над правописом, хоча й не було на кінець XVIII усталеним.

Передусім зазначимо, що частини слів переносилися з рядка в рядок лише за складами з дотриманням відкритих і закритих складів. За цих умов, навіть у типізованих для зразка трьохстах випадках членування різних слів, виявляємо чітку тенденцію до залишення однієї приголосної у попередньому складі при подовженні чи збігові двох або більше на словотвірному шві. Раніше такий приголосний, пов'язуючись із закономірними змінами на фонетичному рівні, на письмі ставав виносним. Пор. приклади: девятнад<->цать, трид<->цать (I, 33862, 69 зв., 1773), шестнад<->цат (71), перес<->лано (71 зв.),

быв(=>шею, што(в)<->хнулъ (72 зв.), руб(=>цовъ, Чай(=>ковна (73 зв.), Пантелей(=>мона (75), Кор(=>нѣя, молит(=>ве (78), вѣр(=>шою, горош(=>ной (81), сыт(=>ницу (88), выт(=>канье (88 зв.), куп(=>лено (89), мѣроч(=>никъ (89 зв.), спод(=>ницу, выбор(=>чаный (94), Михай(=>ломь (96), зим(=>ною (99), руден(=>кого (98 зв.), покой(=>ного (99 зв.), полуш(=>кою (101), опен(=>ковъ (101 зв.), четырнадцать (103), тамош(=>нимъ, род(=>ной (105), шев(=>цемъ, выш(=>нювки (110), прос(=>фиру (110 зв.), пот(=>рошены (110 зв.), Берез(=>ный (113 зв., 1775), Лит(=>вину (114), подос(=>ков (115), Лав(=>рѣну (116), Пан(=>телеймону (121) зв., выш(=>нювки (122 зв.), дег(=>тю, полквар(=>ти (124 зв.), пранич(=>ков (129 зв.), Андрущен(=>ком (136 зв.), глечи(ал)<->ную (137), бун(=>чукового (142 зв.), буб(=>лики (144 зв.), Пѣн(=>чук (146), панѣмат(=>чиному (145 зв. – 146), мос(=>ковской (147 зв.), понедѣл(=>никъ (147 зв.), Парас(=>кевы, печат(н)ый (149 зв.), Омел(=>ченку, покой(=>ной (150 зв.), кор(=>мил (153), ден(=>гу (158 зв.), Тростян(=>ки (160, 1777), суб(=>боту (161 зв.), лок(=>ти (164 зв.), служан(=>кою (165 зв.), без(=>мѣнь (166), бохан(=>цовъ (167), квар(=>ти (167 зв.), работ(=>никамъ, квар(=>ту, гор(=>шковъ (170), Кос(=>нюку (172), куп(=>лено 171, вин(=>нику (172), кор(=>ковых (172), лег(=>кунъ (177 зв.), вин(=>нику (179), четыр(=>надцат (180), под(=>ковом Климен(т)ий (181 зв.), баран(=>ный (147), кап(=>лоухый (182 зв.), вин(=>никъ (182 зв. – 183), свин(=>ной (186), кот(=>лы (188 зв.), издер(=>жано (188 зв.), привоз(=>ного (188 зв.), Стефанов(=>нѣ (189 зв.), згон(=>ника (193 зв.), цвѣтонос(=>ную (193 зв.), прош(=>лои (194), Пан(=>телеймону (199), подтор(=>жѣ (200) раз(=>ные (202 зв.), переплет(=>чик (203), поветей(=>ному (208), без(=>денежно (209 зв.), роз(=>дачи (212 зв.), коней(=>ки (214), доморос(=>лых (215 зв.), стрѣл(=>ницкихъ (21), подсосѣд(=>комъ, работ(=>ников (216, 1778).

Ця загальна тенденція охопила й запозичення, як адаптовані: вѣр(=>шою (81, 1773), прос(=>фиру (116 зв.), полквар(=>ти (1775), Парас(=>кевы (149), суб(=>боту (161 зв., 1747), Сам(=>сона (163), без(=>мѣнь (166), квар(=>ту (170), полфун(=>та (179 зв.), Климен(т)ий (181 зв.), кан(=>чукъ (180), Анас(т)асій (195), переплет(=>чика (203), грам(=>мату (268), так і неологізми: отвѣт(=>чику (205) кар(=>топли (116, 1775), под(=>судіи (140 зв.), канчук (180, 1777), своз(=>щику (203 – 1773), постер(=>наку (174 зв.). Тенденція переміщення однієї з приголосних до частини слова в попередньому рядку виявилася

настільки потужною, що трапився відрив літери *с* у традиційному виносному (лігатурному) буквосполученні, що виявляється послідовним у скоропису XVI – початку XVIII ст. Пор.: *сес*⟨⇒⟩*трѣ* (91 зв., 1773), *Нес*=*тора* (92 зв.), *намѣс*⟨⇒⟩*тника* (97), *трос*⟨⇒⟩*тянско*, *Трос*⟨⇒⟩*тянку* (104), *трос*=*тянско*му (109 зв.), *Юс*⟨⇒⟩*тины* (121 зв. - 1775), але: *пас*=*бу* (140 зв., власне, *пас*=*тбу*), на *крес*=*тины* (143 зв.), *Трос*=*тянку* (165, 1777), але: *по*=*ста* (139 зв., 1775), *шест*⟨⇒⟩*надцат* (174 зв.).

Якщо суф. **енк** у зменшено-пестливих словах розривається, то прикметниковий суфікс **ск** послідовно переноситься в інший рядок: *трос*тян⟨⇒⟩*ско*го (72 зв., 1773), *Орлов*⟨⇒⟩*ско*му (74), *Никол*⟨⇒⟩*ско*й (84), *трос*тян⟨⇒⟩*ско*му (95), *Кричев*⟨⇒⟩*ско*го (90), *второварвин*⟨⇒⟩*ско*го (99 зв.), *кнутов*⟨⇒⟩*ских* (115 зв.), *борзен*⟨⇒⟩*ско*й (197 зв.), *консистор*⟨⇒⟩*ско*го (202 зв.), *архієрей*⟨⇒⟩*ско*му (206), *Кієво*=*подол*⟨⇒⟩*ско*му (206 зв.), *новомлин*=*ско*му (210), *борзен*=*ско*му, *Дублян*=*ско*му *борзен*⟨⇒⟩*ско*го (214 зв.) та ін. Відповідно розщеплюється поступово поміж складами звукосполучення **кс** у словах грецького походження на означення відповідної літери. Пор.: *Мак*⟨⇒⟩*симу* (185 зв., 1777, 188 зв. – 2 випадки), але: *Ма*=*ксиму* (171, 1777). Виняток: *Макси*-*мъ* (142, 1775), *Але*-*ксѣ*ву (163 зв., 1777).

У цьому зв'язку трапляється відрив кореневого приголосного і в другому складникові композити: *новом*⟨⇒⟩*лин*ско*й* (214 зв., 1778). Хоча вище маємо: *новомлин*⟨⇒⟩*ско*му (210).

Префікси **за**, **роз**, **по**, **на** залишаються у першому рядку, не прибираючи до себе кореневого приголосного: *За*=*гладѣ* (178, 1773), *без*=*рукий*, *на*-*правку* (125, 1775), *по*⟨⇒⟩*трошечку* (105 - 105 зв., 1773), *роз*=*хватали* (149 – 149 зв., 1773), *по*=*кришкѣ* (164, 1777), *про*=*стригѣ* (206 зв., 1778), *пере*⟨⇒⟩*именовань* (96, 1774).

Синтагматичне членування простого і складного речення увиразнюється з розвитком історичної пунктуації, де визначальне місце займає кома і крапка, що відображали певні за тривалістю повідомлення паузи, особливі акценти та завершені дії і стани в цілому.

Усталене уживання коми підпорядковане в “Реестрах...” давній традиції, пов'язаній із вивіреною практикою синтагматичного членування контексту. При цьому засвідчується чітке виділення однорідних членів речення: *Во* *вторникъ* *куплено* *для* *Ивана* *Очатенка* ⟨,⟩ *его* *жены* *Маріи* ⟨,⟩ *Василя* *Бойка* ⟨,⟩ *Федора* *Трохименка* ⟨,⟩ *горѣ*лки *за* *три* *копейки* (37, 1772). За наявності у препозиції родової назви з узагальнюючим значенням при перелікові виявляємо вже двокрапку, натомість у постпозиції замість тире ще побутує

кома. Пор. приклади: В понедѣльникъ оста(т)ній Великого посту куплено настѣнья <: морквы за полушку <,> фасоли за денгу <,> цибули за копейку съ одною денгою <.> (82 зв., 1774) Куплено для Василя Старченка весѣльныхъ <,> Василя Переварухи <,> Аврама Семѣненка <,> Кодрата Хатинки и прочи(x) пива гарнец у Марій за двѣ копейки <,> водки за три копейки <,> итого пять копѣекъ <.> (24 зв., 1771): В субботу в городѣ Козельцѣ куплено для себе водки за три денги <,> бражки за полушку <,> гурковъ шесть за денгу <,> булокъ за двѣ копейки <,> итого четыре съ пол <: 4 ¼ <.> (41 зв. 1772). Куплено картопли за денгу, сѣмя за копейку <,> гарбузь больший за пять полушекъ <,> итого 2<sup>ко</sup> (191, 1778). Кома послідовно уживається для а) виділення відокремлених обставин, виражених дісприслівниковими зворотами: Во вторникъ куплено в Борзнѣ <,> пообѣдавши у рождественников іерея Іоанна Богдановского <,> пива по двѣ копейки <.> (42, 1772);

б) виділення зворотів, що обмежують або уточнюють зміст усього речення й починаються словами **кромѣ**, **намісто**: В понедѣльникъ дано панѣматцѣ <,> кромѣ давняго рубля <,> на сѣно двадцат копѣекъ (96, 1774);

в) виділення поширених прикладок до власного імені: Куплено для кумы Мар28ины <,> которая воспріимала мою дочь Феодору <,> дочери покойного Лукіана Самуйловича войскового товариша <,> а жены сотника второварвинского Якова Федоровича Магеровского <,> калачъ за десять копѣекъ (101; 1774);

г) виділення вставних речень на протигагу усталеній традиції в актовій писемності – уживати дужки чи скісну лінію із двокрапкою<sup>2</sup>: Въ среду куплено двѣ миски, поливянихъ за четыре копейки <,> горшковъ за двѣ копейки <,> мисочку и макотру въ томъ числѣ (129, 1776). Дано ковалю за здѣлку до дверецъ задворковых кунички <,> мое железо <,> двѣ копейки <.> (200, 1777). Куп:[лено] восемь фунтовъ желѣза <,> каждый фунт по пять денегъ <,> за двадцать копѣекъ <.> (114 зв., 1776). Дано за направку окна Данилу Кутику <,> его три съ половиною аркушевые шибки <,> моихъ пять <,> десять копѣекъ (181 зв. 1777).

Високий рівень грамотності автора, його вишкіл у синтагматичному членуванні контексту й бездоганне оформлення записів засвідчує такий фрагмент: Куп<:)>[лено:] булок три за три копейки <,> которые принявъ в комнату <,> а пред отходомъ моимъ

выня(л) бы съ нихъ двѣ <,> и сказал <:> Буде съ мене и одной <,> А двѣ булки о(т)несено мною къ кіевскому мѣщанину Стефану Коломійцу <,> гдѣ сундучок стояв <,> Отнесено къ пану резенту В: Самойловичу <,> чтоб дозволиль <,> покамѣсть грамоту получу <,> пробыть в канцелярій жителством <,> булок за четьре копейки <,> (41, 1772).

Складнопідрядні речення з підрядним означальним, обставинними місця, мети і часу, як і пряма мова, вклинена в означальне, у загальній сув'язі відображають реальну пунктуацію, що збігається із синтагматикою контексту. Означальне підрядне частіше поєднується за допомогою сполучника **что (що)**: И выдалъ того десятикопнишника <,> что Григорій Шульженко подарилъ (34 зв. 1772). Дано другому кравцу Ивану Московчику <,> что пошив Романку юпку <,> а Федорѣ сподничку <,> сѣмъ копѣек <,>. Дано пастуху мѣской череды <,> что пасъ черезъ цѣлое лѣто нашу корову сиву три копейки <,> Стефану Николаеву <,> (106 зв. 1774). Вражає вишкіл автора у граматичному оформленні синтаксичних стурктур за допомогою основних пунктуаційних знаків. Як свідчить одна зі складних (пікових) колізій, куди потрапляє автор через збіг непередбачуваних подій (перевірка вищим духовним сановником роботи храму), поданий у нотатникові хвилюючий запис відтворює не лише пережите потрясіння, але й покликання священнослужителя: Намѣстникъ жерей Андрей Григорович велель взять мене (за те, що не відправив 17 числа панахиди – В. Г.) в школу дячку николскому Василю и подячому Власу, съ коихъ Власа вдарилъ палицею дубовою въ рукахъ его Григоровича бывшею <,> и оную переломал <,> и дячка одного въ бокъ штовхнул <,> ... Я сказал: Добродѣю <,> вызирнувши въ окно <,> Я здесь <!> Он сказалъ: “Иди додому, отецъ діаконъ <,> (72, 1773).

Звичайно, виділення вставних конструкцій та речень комою в “Реестрах...” не становило єдиної орфографічної норми, яку послідовно відображають інші пам'ятки приватно-відомчої документації, зокрема книги видатків, незважаючи на нижчий рівень грамотності їх писарів. Наприклад, у книзі різницького цеху читаємо: “Як ходили подписовать на воротах кому съ какимъ орудиемъ выходитъ /:чего боже сохрани:/ на пожаръ здержано ключником ис Клехою на харчи денегъ / I, 246 (36, 1776). Послідовне використання дужок чи скісних ліній із двокрапками в середині знаходимо в офіційній документації вищих установ Гетьманщини XVII-XVIII ст., полкових і сотенних канцелярій (указах, листах, рапортах та ін.) Зразки пунктуаційної вправності виявляємо в універсалах гетьмана І.

Мазепи, виданих на ім'я полковника Л. Полуботка (1689). Пор. два фрагменти із вступного протоколу і викладової частини, які засвідчують чітке відокремлення однорідних членів речення, дієприкметникових зворотів, уточнюючих обставин, додатків і т. д.: Их же Црського Пре(с)вѣтло(г)[о] Величе(ст)ва Войска Запорожско(г) [о] <,> всеї старшинѣ и чернѣ <.> особливе пну по(л)ковниковѣ Чернѣговско(му) <,> старшинѣ полковой <,> сотникомъ <,> атамано(мъ), войта(мъ) <,> и каждому кому о томъ належи(т) вѣдати <,> ознаймуємъ симъ наши(мъ) писанємъ <.> (I, 5281 - арк. 1).

Село Савинки и в со(т)ницкомъ ключу лежа<=>чоє зо всѣми угоди <.> из лю(д)ми тяглими <,> з полями <,> сѣножатми <,> лѣсами <,> борами <,> з млынами <,> ставами <,> на гребли самотуж его повишше села Савинокъ <,> на речце Убедѣ построє(н)ными з млыномъ Мисковскимъ противко того ж села на рѣчцѣ Убедѣ выставленнымъ <.> З греблею довгою <,> ниже(й) того села Савинок <.> зо всѣми до нее належными властностями (Там же, 1 зв.)

Труднощі у визначенні значенневої відмінності, яку привносять складові паратактичні конструкції у межах складносурядного речення зумовлюються певною розмитістю синтагматичного зв'язку в реченнях відкритої структури, де виявляються аморфні єднальні і частково протиставно-з'ясувальні відношення через брак формальних корелятивів або ж невизначність їх елементів. Проте завдяки ретельній пунктуації, певний зв'язок і змістова єдність встановлюється контекстуально, пор.: Куп[лено]: ложечок десяток рябенкихъ за п'ять копѣекъ у москаля, еще у его жъ дві ложки куплено за копейку <,> одну онъ мнѣ таку жъ подарилъ <.> (187 зв. – 188, 1778). Принаймні, послідовність, наступність у вчиненій дії і водночас помітна протиставність як уточнення певної винятковості, не порушує тематичної єдності подій і вчинків, а формальний корелят **еще** посилює її.

Складнопідрядне речення з допустовими другорядними досі змішуються, на наш погляд, зі складносурядними протиставно-обмежувальною семантики, до яких, наприклад, чомусь зараховується в академічному курсі таке: Хо(т) в синех божих сут выступки и недостатки однак у них грех не панует (Крех. Апостол, 1560, 214) <sup>3</sup>. (Див. Істор. Синтакс. С. 315) Допустові речення, як правило, займали в складній конструкції позицію висхідної синтагми, тобто розташовувалися перед головним реченням, чим увиразнювалось значення невідповідності між умовою підрядної частини і

несумісним з нею наслідком головної. Водночас наявні в обох випадках формальні кореляти хоч – **однак** не можемо ігнорувати, адже вони вказують на гіпотаксичні відношення: які частково можуть нівелюватися через недосконалість формального вираження наслідку з протиставленням: що виявляється через увиразнення наслідку на основі нанизування паратаксичних сурядних частин, що в однаковій мірі співвідносні не лише з головною, але й підрядною частиною, власне, допустовим реченням: В недѣлю хотя далъ Романку на бублики денгу, однакъ онъ купивши оных, сам не употребил <,> но хлопцы у его розхватили школьные <,> (149, 1776) Можливість ланцюгового сполучення якраз свідчить про особливу вагу маркерного корелята (хотя), поза яким маємо справу із сурядним зв'язком та сурядним реченням за умови подібного втручання у будь-які підрядні речення.

Складним видається запис зв'язного тексту зі спонтанним мовленням у т. зв. "Розысках", зокрема "роспросах" (інквізиціях), де пунктуація увиразнює синтагматичне членування контексту за логіко-смысловим і лише почасти – інтонаційним малюнком у межах дискурсу. Такі документи створювалися на місцях слідства – у сотнях і полкових канцеляріях, свідчення яких відображають досить усталені норми з певними відступами (хитаннями, недоглядами), що мотивується важкістю запису. Пор. приклади із "Полуботкового розписку" I пол. XVIII ст.: Иван Сердюк козакъ полуботковский сказалъ <,> которого когда питалисмо для чого не продавалъ тоє(й) же нивки Пну Лѣневичу <?> Теди о(д)казалъ <,> что объявлялъ, мови(т), я о той нивцѣ Грицку Россовскому ... але Россовски(й) мнѣ якъ сказалъ <,> же е(ст), каже, и безъ твоей нивки где гроши дѣвати <,> поневажъ на моровщиковъ и на инших работниковъ расходъ въ грошах не мали(и) <,> такъ я уже болшъ не ходячи до Пна Лѣневича оповѣщатися помянутую нивку ра(д) не рад для кра(й)не(й) своей ну(ж)ды же нѣзачо было хлѣба купи(т) продаемъ (I, 52826, арк.3).

На звороті аркуша у записі іншого скаржника – Петра Децика - того ж канцеляриста помічаємо виправлення недоглядів (виділено вставні слова та речення), при збереженні примату викінченої думки над формалізованим поділом контексту у складі єдиного синтаксичного цілого. При цьому дієприслівникові звороти частіше зливаються з конструкцією речення як смислове ціле, не сприймаючись як відособлена аргументація (незалежно від позиції). По суті витримується те ж правило, що стосується не відокремлення

на письмі прикладок, які вказують на соціальне походження, етнічні ознаки, місце проживання особи і т. ін. Пор.: Петро Децикь, мужикь и жите(ль) полуботковский созналь <: что пришедши </> мовит </> я до тако(й) мѣзерій же нѣчимь было попухлихъ з голоду дѣтей мойхъ годововати и себе самого з жоною прокормити <, > любо ходилемь по все(мь) селу заставляючи за хлѣбь нивку на чвер(т)ку <, > але нѣхто тоей нивки не приняль в заставу <.> О(д)нак я не помираючи голо(д)ною сме(р)тю <, > помянутую нивку продалемь Пну по(л)ковниковѣ за одинадца(т) золоти(х) <, > и далемь о(д) себе купчую <.> (арк. 3 зв.)

Звичайно, ідеться про мову судових документів, де думка викладена безсторонньою рукою канцеляриста, а не мовлення спонтанне з його інтонаціями, певними відступами, паузами і т. ін. Та навіть і в ній останні елементи "читаються" як підтекст у компресивному викладі.

<sup>1</sup>Тут і далі рукописи, що використано з фондів Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського, подані під шифром, де перша (римська) цифра означає відділ, друга (арабська) – номер справи; <sup>2</sup>Див.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець. – К., 1993; <sup>3</sup>Історія української мови. Синтаксис. – К., 1983. – С. 315.

*А.А. Дем'янюк, викл.*

## **СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА АБСТРАКТНИХ КОМПЗИТИВ-ІМЕННИКІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ XVI-XVII СТ.**

*У статті в структурно-семантичному аспекті здійснено аналіз композитних абстрактних іменників староукраїнської літературної мови кінця XVI-VII ст.*

*In the article the analysis of composit abstract nouns in Old Ukrainian literary language of the XVIth – XVIIth century in structural-semantic aspects.*

Номінативна і когнітивна діяльність людини тісно взаємопов'язані. У процесі номінації важливими є семантичні,